

Vertaling van deze geschriften moet dan ook niet in het licht van algemene 'Volksaufklärung' gezien worden, maar meer als het stellen van een daad die in het verlengde ligt van een reformatorische gezindheid. Ook de vertalingen uit de zeventiende eeuw hebben niet tot doel het volk met Erasmus bekend te maken: het maken van een correcte, literair verantwoorde vertaling was meer een uiting van *Bildung* en 'formale Schulung', waarbij een grondige kennis van zowel het Latijn als de moedertaal tentoongespreid kon worden. De inhoud van de Erasmiaanse vredesgeschriften maakt dat zowel de vertalers als ook het lezerspubliek in de hogere, ontwikkelde lagen van de bevolking moeten worden gezocht.

Tineke ter Meer, Vier vroege nieuwjaarsgedichten van Constantijn Huygens

De jaarwisseling heeft Constantijn Huygens vaak naar de pen doen grijpen. Zo'n veertig gedichten zijn er van hem overgeleverd die met deze gebeurtenis te maken hebben. Zelfs wanneer we in aanmerking nemen dat Huygens' oeuvre vrij omvangrijk is, dan nog mogen we dit een respectabel aantal noemen. Ook onder de Latijnse jeugdgedichten zijn ze te vinden. Vier daarvan — drie gericht aan Christiaan Huygens sr., Constantijns vader, en één gericht aan het hele gezin — waren het onderwerp van deze lezing. Aan de bespreking van deze vier teksten ging een inleidend gedeelte vooraf waarin aan de orde kwamen: 1) Huygens' vroegste Latijnse poëzie in het algemeen en de rol die zijn vader heeft gespeeld bij de totstandkoming daarvan; 2) de *strena*-traditie.

Het ligt in de bedoeling dat de tekst van deze lezing in enigszins aangepaste vorm als artikel in een tijdschrift verschijnt.

Jeroen Jansen, Neolatijn en moedertaal. De stijltheorie als interferentiemodel

1. Inleiding

De zestiende eeuw mag beschouwd worden als de periode waarin de verschillende volkstalen in West-Europa in tal van gewaardeerde wetenschappen dòòrbraken. Deze ontwikkeling werd zoals bekend al in het veertiende-eeuwse Italië met Dante ingezet. De latere 'questione della lingua', de discussie (in Italië voornamelijk tussen Toscanen en niet-Toscanen gevoerd) over de waarde van de volkstaal, werd door andere landen, ook de landen die niet in het bijzonder dezelfde (talige) band met het klassieke verleden hadden, overgenomen en met name gevoerd vanuit een praktische noodzaak. De levende volkstaal bleek geschikt om als medium te fungeren onder vakmensen, om vernieuwingen op allerlei terreinen op te tekenen, maar ook om zich in het politieke milieu adequaat uit te drukken. Bovendien waren de bereikbaarheid van het woord Gods voor iedereen en op den duur het gebruik in het onderwijs factoren die de status van moedertalen hebben vergroot.

Ziehier sterk gesimplificeerd de geboorte, groei en rijping van de volkstaal op terreinen die voorheen door het Latijn werden beheerst. Duidelijk is dat een dergelijke jeugd niet zonder puberteitsjaren kon verlopen. Het was een langdurig proces, vol terugslagen en struikelingen, moeilijkheden die menig auteur weer naar de veiligheid en vertrouwdheid van het Latijn deden terugverlangen. Dit gold zelfs voor de meest verstokte moedertaalbouwers en puristen, zoals P.C. Hooft - of moet ik zeggen dat dit *juist* voor deze groep auteurs gold: want iemand als Hooft zag zich keer op keer geconfronteerd met het probleem zijn purismen te matigen en toch zuiver Nederlands te schrijven. "'t zoude misschien nutter zijn in zuiver Latijn te schrijven", verzuchtte hij eens.¹ Hij prefereerde op zo'n moment van moedeloosheid een taal van reputatie, een taal ook die de status van zuiverheid bezat, boven een moedertaal die door tal van barbariserende invloeden was aangetast, een besmetting die zij nooit heeft kunnen afleggen. Het was overigens geen typisch

¹ Zie P.C. Hooft, *De briefwisseling*. Uitgegeven door H.W. van Tricht. Met medewerking van F.L. Zwaan, D. Kuijper Fzn en F. Musarra. 3 dln. Culemborg 1976-1979, dl II, pp. 534-5.

Nederlands probleem. De Duitse auteur Philipp von Zesen poneert aan het slot van zijn *Disputatio de Sale* uit 1639, de 'eindschrijftie van zijn gymnasiale opleiding', de volgende vraag: "Wordt het moeilijker Duitse dan Latijnse gedichten te maken?" Zijn antwoord: "Ja, (...) omdat een zuiver Duitse taal [*stilus*] moet worden gebruikt die niet vermengd is met andere, vreemde woorden...".²

2. Neolatijn en moedertaal: de stijltheorie

Aan wie zich verdiept in de interferentie tussen het Neolatijnse en moedertalige poëtische circuit, dringen zich in dit verband vele vragen op. Hoe ontwikkelde zich de literaire theorie in de Nederlandse volkstaal ten opzichte van het Neolatijnse discours. Of specifieker gericht op stijlvoorschriften: wat stelt de Nederlandse stijltheorie uit de zeventiende eeuw voor als we haar vergelijken met de behandeling van de *elocutio* in Neolatijnse poëtica's. En dan nog doelgerichter: in welke mate en vorm kon de Nederlandstalige stijltheorie zich baseren op de poëtische richtlijnen in het Latijn. Met deze laatste vraag zal ik me in het hier volgende bezighouden: 'welke elementen in de behandeling van de *elocutio* in Neolatijnse poëtica's waren wel en welke waren niet of van weinig belang voor de moedertalige theorie?'

De interferentie van juist de stijltheorie is in dit opzicht bijzonder belangwekkend. Ik veronderstel namelijk dat van de richtlijnen inzake de *inventio*, *dispositio* en *elocutio* de laatste het minst gemakkelijk in de moedertalige theorie waren te integreren. Immers, de *elocutio* behandelde verbale, d.w.z. op de *verba* betrekking hebbende voorschriften. En die *verba* waren Latijn, waardoor ook de *praecepta* veelal op de talige eigenaardigheden van het Latijn waren afgestemd.

Voorlopig wil ik de volgende stelling opwerpen:³ de interferentie tussen het Latijnstalige en vernaculaire poëtische circuit is juist in de stijltheorie interessant, omdat sommige elementen uit die theorie vrijwel zonder problemen in de moedertalige poëtica's konden worden opgenomen, andere elementen moeizamer en met aanpassingen, terwijl weer andere onderdelen vrijwel onmogelijk in de literaire theorie van de volkstaal waren in te lijven.

Welke onderdelen van de *elocutio* waren dan zo moeilijk te integreren? Om deze vraag te beantwoorden moeten we uitgaan van de poëtische didaktiek in deze periode, die voor een belangrijk deel bestond in de al door de *Rhetorica ad Herennium* aangegeven weg, *ars*, *imitatio* en *exercitatio*. Nog in de zeventiende eeuw bleven voorschriften, navolging en oefening de drie belangrijke pijlers waarop de vorming en beschouwing van de Latijnse stijl waren gefundeerd. Het hoeft hier weinig betoog dat de invulling van de drie elementen de zorg had van verschillende verhandelingen, waarbij het belang van alle drie binnen het onderwijs keer op keer werd onderstreept.

Waar het de bestudering van de *stijl* betrof, ging vaak ruime aandacht uit naar de wijze van *imitatio*, en dan naar de navolging van 'goede auteurs', een veelal genrebepaalde selectie. De vraag wie onder deze *optimi auctores* begrepen moesten worden, bood ruime discussiestof. Tot het hoofden einddoel van de humanistische scholing werd het op een creatieve wijze imiteren van klassieke voorbeeldauteurs gerekend. Deze op *aemulatio* gerichte retorische vaardigheid op basis van aanleg

² Weergegeven bij K.F. Otto jr, 'On Zesen's Poetics'. In: *Neophilologus* 57 (1973), pp. 62-5, spec. p. 62, ad stelling [2.], punt 4, waar de jonge Zesen stelt: "An difficilius fit componere germanica quàm latina Carmina? Affirm. (...) quia purus stilus germanicus non alijs peregrinis vocabulis mixtus est usurpandus...".

³ Deze stelling, alsmede de hier volgende beschouwingen hebben een 'voorlopig', d.w.z. hypothetisch karakter. De komende jaren zal ik mij intensief met de stijltheorie, i.c. de *perspicuitas*, bezighouden, en de relatie tussen het Neolatijnse en Nederlandstalige poëtische materiaal nauwkeuriger onderzoeken. De hier geponeerde veronderstellingen komen voort uit een onderzoek dat ik de afgelopen jaren aan de *brevitas* heb gewijd. Een verslag van dit onderzoek is te vinden in mijn onlangs uitgegeven proefschrift: *Brevitas. Beschouwingen over de beknoptheid van vorm en stijl in de renaissance*. Hilversum 1995.

(*ingenium*), oefening (*exercitatio*) en poëtische voorschriften (*ars; praecepta*) kon in belangrijke mate vergroot worden door het veelvuldig lezen (*lectio*) en trachten na te volgen (*imitatio*) van klassieke schrijvers.

Als we ons nu realiseren hoe deze beginselen op de volkstalige theorie waren over te brengen, levert met name het principe van de *imitatio* problemen op. De moedertalige letterkunde lonkte in de eerste plaats naar de klassieke oudheid met al haar bejubelde auteurs en niet in het bijzonder naar stijlvoorbeelden in de eigen taal uit bijvoorbeeld de middeleeuwen. Maar wat had men aan de *exempla* uit de klassieke oudheid als de moedertalige stijlvorming in het geding was? En bovendien, hoe kon het principe van 'stilistische navolging van bepaalde voorbeelden' tot basis van de volkstalige poëtica worden als deze voorbeelden in feite ontbraken? Voor de Nederlandse volkstalige situatie gold immers, zoals voor de meeste van onze buurlanden, dat de traditie niet erg oud was en dat men ook nog weinig moedertalige voorbeelden uit het verleden goed genoeg achtte voor navolging.

Het was een probleem dat vooral in de tweede helft van de zestiende eeuw en in de eerste decaden van de zeventiende ging spelen. Het duikt bijvoorbeeld op bij Jan van Hout (1542-1609). In een rede uit 1578 (of 1579) tot de prille Leidse academische wereld meldt hij dat de Hollandse welsprekendheid gebukt gaat onder het feit dat velen de moedertaal verachtten en bespotten (ik citeer in een eigen hertaling):

(...) iedereen, [zegt Van Hout] die iets meer van de antieke geschriften heeft gelezen, kan oordelen dat men, toen de geleerdheid in bijzondere achting was, altijd zulke uitstekende, knappe en geleerde poëzie aantrof, zag en las, en dat men dagelijks beroemde en voortreffelijke mannen met zo vloeiende welsprekendheid hoorde, dat men beter in staat moet zijn geweest om over dat soort dingen te oordelen dan de mensen uit onze tijd, een tijd waarin de geleerdheid zo weinig beoefend en geacht wordt met als gevolg dat zo zelden iets moois in de Nederlandse taal voor het voetlicht wordt gebracht. Ja, dat velen dezelfde moedertaal, wier rijkheid en overvloedigheid gemakkelijk met de talen van alle buurlanden vergeleken kan worden, zo voor verachtelijk en bespottelijk houden dat sommigen zich voor de Nederlandse taal schamen en zich liever dan hun eigen moedertaal te gebruiken, oefenen in buitenlandse talen, waarin ze, hoewel ze hun leven lang zwoegen, nauwelijks met de minste schrijvers vergeleken kunnen worden.⁴

⁴ Jan van Hout, "Tot het gezelschap ende de vergaderinge der gener die hem inde nieuwe universiteyt der stad Leyden ouffende zijn inde Latynsche of neder-Duytsche poëziën ende allen anderen lief-hebberen der neder-Landsche sprake", geciteerd naar de uitgave van K.J.S. Bostoen, S. Gabriëls en J. Koppenol (*Voorrede tot het gezelschap. Voorrede bij zijn vertaling van Buchanans Franciscanus*. Jan van Hout-cahiers 2. Leiden 1993, spec. pp. 51-3): "(...) elc eenen, die mer yet vande oude schriften gelezen heeft [kan oordelen] (...), dat de gemeente van dier tijt als de geleertheit in zo zonderlinge achtige ende prijs was, ende die duen alle dagen zo uytnemende constige geleerde poëziën te voren quamen zagen ende lazten ende zo heerlicke ende treffelicke mannen mit zodanige vluoyende welsprekenheit hoorden deur het dagelixe gezicht ende gehoor om van zulke zaken te oordelen nutter ende bequamer moeten geweest zijn dan die van onze tyt dat de geleertheit zo weynich geouffent ende geacht wert datter zo zelden yet fraeys in de nederlantsche sprake voor heurluyder ogen of oren comt ia dat dezelve onze moederlicke tale wiens rycheyt ende overvloedicheit men leechlicken mit alle de spraken vande ommeleggende landen vergeliken ende daerjegens inde waeschale zoude connen stellen bi velen zo verachtelic ende spottelic gehouden wert dat de zommige hem de zelve schamen ende liever hebben hem te ouffenen in uytheemsche talen inde welckezi haer leven lang arbeydende naulix bi de minste scrivers vergeleken mogen werden dan haer eygen zelfs mueders tale te gebruyken..."

Ondanks al het pessimisme klinkt toch ook een opkomend zelfbewustzijn door als Van Hout verontwaardigd door zoveel onrecht de 'rycheyt ende overvloedicheit' van het Nederlands met die van andere volkstalen durft te vergelijken. Het is ook in deze tijd dat in de opdracht van het *Ruygh-bewerp vande redenkaveling* (1585) van de Amsterdamse Kamer de 'Bezórghers ende Hóófdén des Hoghen Schools van Leyden' wordt verzocht het onderwijs in de moedertaal te geven.⁵

3. De stijldeugden

Wat moest de volkstalige stijltheorie dan met de door de klassieke oudheid aangeleverde teksten en met het in de diverse Neolatijnse rhetorica's en poëtica's becommentarieerde, verklaarde en veelal met nieuwe stijldiscussies aangevulde materiaal? Overname van literair-theoretische twistpunten uit het humanistische milieu in de Nederlandse volkstaal vond slechts zeer beperkt plaats. Sommige onderwerpen leenden zich niet voor het volkstalige discours, terwijl - speciaal in de Nederlandse situatie - de belangstelling om zuiver poëtische vraagstukken in afzonderlijke moedertalige verhandelingen aan de orde te stellen, ook nog eens ontbrak. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat van de discussies over de *imitatio veterum*, over de *optimus stilus* en over de plaats en functie van de *virtutes dicendi* wellicht alleen de laatste (- de kwestie van de stijldeugden -) het meest gemakkelijk op de moedertaal kon worden betrokken. Immers, bij de opbouw van de moedertaal vanuit het humanistische milieu werd, zoals bekend is, groot belang gehecht aan de *puritas*, de zuiverheid van de taal (een moedertaal vrij van vreemde smetten), de *perspicuitas*, helderheid (toegespitst op haar functie voor een groter publiek), het *decorum*, passendheid, en de *ornatus*, opgesierdheid (beide grote verdiensten voor een volwaardige volkstaal). Dat ook vraagstukken als 'de navolging van oudere schrijvers' of 'de meest te prefereren stijl' van ondergeschikt belang waren, had niet in de laatste plaats te maken met de nieuwe functies en maatschappelijke waarde die met de vorming en ontwikkeling van een geachte moedertaal werden verbonden.

Op het eerste gezicht lijken de vier stijldeugden dus vrijwel naadloos te passen in de opbouwgedachte van de moedertaal, zoals ook de indeling in stijlsoorten (*genera dicendi*) - lage, hoge en middenstijl - zonder al teveel problemen op de verschillende genres kon worden toegepast: voor uit de oudheid betrokken genres als tragedie, komedie, epos, lyriek e.d. was dit in ieder geval zo, voor 'nieuwere genres' zoals de *emblemata* leverde dit nog wel eens discussiestof op. Maar, om even terug te komen op de stijldeugden, was de invulling van de *puritas*, *perspicuitas*, het *decorum* en de *ornatus* nu wel dezelfde als in het Neolatijnse circuit? Het antwoord luidt bij nadere beschouwing natuurlijk: geenszins. Laten we de taalzuiverheid eens preciezer bekijken. In de gemiddelde Neolatijnse poëtica houdt de bespreking van de *puritas* weinig meer in dan het wijzen op de bedreiging van deze deugd door barbarismen, archaïsmen en neologismen en het nadrukkelijk aangeven dat het meest zuivere Latijn in de eeuw van Cicero werd geschreven. Hierbij volgen dan meestal vele voorbeelden van zuiver en onzuiver taalgebruik en een lijst van auteurs die men tot de zuivere periode rekende en zij die hier buiten vielen en dus per definitie geen bijdrage aan de taalzuiverheid konden leveren. Deze lijst wisselde overigens nogal eens, zodat bijvoorbeeld Plautus meestal niet, maar in een enkel geval wel tot de reeks bevoorrechten werd toegelaten. Nog sterker gold deze fluctuatie voor auteurs uit de eerste eeuw na Christus.

De gemiddelde Nederlandse poëtica achtte dezelfde drie *vitia* (barbarismen, archaïsmen, neologismen) nadelig voor de Nederlandse zuiverheid, maar van deze trits werden vooral de barbarismen als bedreigend naar voren geschoven, en in veel mindere mate de neologismen. Logisch

⁵ *Ruygh-bewerp vande Redenkaveling ófte Nederduytsche Dialectike...* Leiden 1585, pp. 3-7, spec. pp. 5-7. Vgl. mijn 'De taal van het hof'. In: *De zeventiende eeuw* 8.1 (1992), pp. 91-7, spec. pp. 93-4. De constatering in deze opdracht dat Petrus Ramus de taak tot de vervaardiging van het Franse equivalent van dit trivium van de Franse koning had gekregen, kunnen we niet anders plaatsen dan in het licht van een zekere afgunst ten opzichte van een bloeiende hofcultuur die prestige aan haar eigen taalgebruik in de moedertaal ontleende.

ook voor een taal in ontplooiing, waarin het ontkomen aan barbarismen haast per definitie het ontstaan van neologismen impliceerde. D.w.z. om de sterke romaniserende invloed te keren, diende de taal gezuiverd te worden en ontstonden er natuurlijk neologismen, ook wel 'purismen' genoemd, zoals we die kennen uit de geschriften van taalzuiveraars als Simon Stevin, P.C. Hooft en de Haarlemse musicus Johan Albert Ban.⁶ Voorbeelden hiervan zijn bekend: 'memorie' werd *gedenkschrift*, 'nationaal' werd *landtzaatelyk*, 'legioen' werd *keurebende*.

4. Imitatie

Welke Nederlandse auteurs konden dan ter imitatie worden aanbevolen? In voorredes treffen we dikwijls de namen van moedertalige schrijvers, die in hetzelfde genre, over hetzelfde onderwerp of met dezelfde intentie (christelijk, didactisch, etc.) hadden gepubliceerd, maar eigenlijk vinden we nergens schrijvers die in stilistisch opzicht moesten worden nagevolgd. Vondel is waarschijnlijk een van de weinigen die hier iets naders over zegt: hij adviseert de aankomende dichter in de 'Aenleidinge ter Nederduytsche dichtkunste' (1650) zich "de eige manieren van spreekken" van 'Neerlantsche hantvestboecken' eigen te maken. Waarschijnlijk doelt hij hier specifiek op de handvesten van vòòr de barbariserende Franse invloeden in onze moedertaal, maar helemaal duidelijk is dit niet.⁷ In ieder geval worden we steeds weer geconfronteerd met de eis dat het Nederlands gezuiverd diende te worden van vreemde woorden die ten tijde van de Bourgondische heerschappij waren binnengeslopen. Als zodanig kan men de opbouw en zuivering van de moedertaal in de Nederlanden beschouwen als een exponent van de vrijheidsstrijd. Wat betreft de Nederlandse schrijvers die men ter navolging aanbeval, had men het in de tweede helft van de zeventiende eeuw overigens gemakkelijker, omdat men toen kon terugvallen op een reeks van laatzeventiende-eeuwse en vroegzeventiende-eeuwse moedertaalbouwers.

Stijlvoorbeelden waren dus moeilijk te vinden voor de Nederlandse theoretici uit de vroege renaissance. Het was eigenlijk een precaire kwestie, want juist in deze tijd - eind zestiende eeuw - komen we passim de visie tegen dat de volkstaal in bondigheid, helderheid en kracht niet voor het Latijn behoefde onder te doen. In de in 1584 verschenen *Twe-spraack van de Nederduitsche letterkunst* heet het dat 'onze taal verre d'oudste ende ryckste' is.⁸ Echo's hiervan horen we in de theorie die vertalingen van Latijnse klassieken in de Nederlandse volkstaal begeleidt. Zo vraagt Johannes Fenacolius zich tegenover de 'goetwilligen Leser' van zijn Tacitus-vertaling (1616) af hoe het komt "datter soo weynighe boecken der wijs heyt in onse Duytsche tale tot noch toe gecomen zijn".⁹ Dit ligt toch zeker niet aan het feit, aldus de vertaler, dat onze moedertaal te eenvoudig zou zijn of een te lage status zou bezitten. Zeker niet, want

onse Duytsche spraecke is soodanich een tale de welcke van alle spraecken ter Weerelt die daer teghenwoordich in wesen zijn, de outste ende suyverste is.¹⁰

Maar de geleerdheid had zich volgens deze Fenacolius nog nauwelijks in de Nederlandse taal gemanifesteerd. Deels waarheid, deels een 'oratio pro domo' natuurlijk, want daarom moest men

⁶ Zie voor Ban: Hooft, *Br. w.* (*supra* nt 1), dl III, pp. 402-7.

⁷ Vondel, 'Aenleidinge ter Nederduitsche dichtkunste', in: *Poëzy*. Amsterdam 1650, rr. 19-21.

⁸ *Twe-spraack van de Nederduitsche letterkunst*, Leiden 1584, pp. 2-4, 103-5.

⁹ *De Hoochberoemde Historien van C. Cornelius Tacitus (...) getrouwelijck verduytscht, door Iohannes Leonardus Fenacolius Batav.* Dl I, Delft 1616. 'Aen den goetwilligen Leser', fol. (:.)5^r vlgg.

¹⁰ *De Hoochberoemde Historien....* Delft 1616, 'Aen den goetwilligen Leser', fol. (:.)5^r.

zich in de visie van deze vertaler wel wenden tot buitenlandse (voornamelijk Griekse en Latijnse) bronnen. En zo tracht Fenacolijs de lezers voor zijn Tacitus-vertaling op te warmen door te memoreren "dat wy heden ten daghe gantsch gheene oft immers gantsch weynighe Boecken der wijs heydt in onse eyghen tale ende spraecke hebben". Als verklaring hiervoor wijst hij op de hoofdzakelijk orale overdracht van kennis door "onse oudtste Voorouderen", en op de spaarzame vertalingen van buitenlandse wijsheid.¹¹

Deze opmerking van Fenacolijs "dat wy heden ten daghe gantsch gheene oft immers gantsch weynighe Boecken der wijs heydt in onse eyghen tale ende spraecke hebben" is kenmerkend. En hiermee, met het ontbreken van deze wijsheid, kan ook het ontbreken van volwaardige stijlvoorbeelden worden verklaard. Immers, volgens de contemporaine inzichten mankeerde het onze Nederlandse voorouders aan kennis die relevant was en vooral kwaliteit had - in vergelijking dan met de klassieken. Hoe is dit gemis aan kennis te verklaren? Fenacolijs deed dit zoals we zagen door te wijzen op de orale overdracht en de spaarzame vertalingen van de antieke wijsheid. Een andere oorzaak voor het achterblijven van de geleerdheid in juist de Nederlanden lezen we uit de pen van A.L. Kók, die in 1649 de *Institutio Metaphysica* van de Leidse hoogleraar in de wijsbegeerte Frank Burghersdijk vertaalde en 'An den Leezer' ingaat op de levenslessen van onze voorouders die als "bron van alle Konsten en Weetenschappen" te boek waren gesteld:

In dus-daanigh een erf van onze Voor-ouders te bueren [ontvangen], zijn wy leider wat on-ghe-lukkigher, als ander Vólkeren: Mits wainighe van onze Voor-zaaten zich onzer hier in be-kommert hebben; moghelijk door de rampen der oórlógh óft an-der-zins belet.¹²

5. De perspicuitas

Om nu terug te komen op de invulling van de stijldeugden in de moedertalige poëtica: we zagen dat de *puritas*, de taalzuiverheid, daar andere voorwaarden stelde dan in het Neolatijnse poëticale discours. Hoe zit het dan met de stilistische helderheid, de *perspicuitas*? Hier zijn de verschillen minder groot, maar wel aanwezig. Zowel in het Nederlandstalige als het Latijnse circuit is de deugd van helderheid en begrijpelijkheid enerzijds afhankelijk van het welslagen van andere stijlkwaliteiten, anderzijds sterk bepaald door de intellectuele vermogens van de toehoorder. Ik zal dit toelichten. Wat betreft het eerste aspect, de verbondenheid van de *perspicuitas* met het correcte gebruik van andere stijlkwaliteiten, kan worden opgemerkt dat de theorie vaak een tekort aan helderheid, *perspicuitas*, constateert, wanneer de andere *virtutes dicendi* falen (te weinig of te veel *puritas*, *decorum*, of *ornatus*), of wanneer er sprake is van een zgn. *nimius*-situatie, een 'teveel' aan iets dat in normale proporties acceptabel is. Met andere woorden, de *vitia* van de *puritas* (barbarismen, neologismen, archaïsmen) kunnen eveneens als de *vitia* van de *perspicuitas* worden beschouwd. Als oorzaken van *obscuritas* worden genoemd: onzuiver taalgebruik, het niet in acht nemen van de *decorum*-eis, gekunsteldheid wat betreft de *ornatus*, maar ook een te sterk geaffecteerde taal, teveel bondigheid, teveel scherpzinnigheid, een niet met het genre overeenstemmend stijlniveau, een te weinig natuurlijk spraakgebruik, etc.: het zijn alle regelmatig in de literatuurtheorie terugkerende elementen die als oorzaken worden aangewezen voor stilistische duisterheid. Ik moet zeggen dat ik wat dit betreft een iets gevarieerder beeld heb geconstateerd in de Neolatijnse poëtica's dan in de moedertalige theorie. In deze laatste wordt de *perspicuitas* relatief vaak gekoppeld *niet* aan de oorzaak van *obscuritas*, maar aan het effect van *perspicuitas*, aan de relatie tussen tekst en lezer, c.q. toehoorder. De relatie tussen tekst en lezer. Hier komen we over het tweede aspect te spreken. En hier wijkt de volkstalige theorie iets van de meeste Latijnse *poeticae*. Het begrip *perspicuitas* is immers sterk relatief, d.w.z. afhankelijk van de intellectuele

¹¹ *De Hoochberoemde Historien...* Delft 1616. 'Aen den goetwilligen Leser', fol. (..)5^v.

¹² *Institutio Metaphysica, Dat is, Onder-wijs der Over-Natuur-weet. In twee boeken be-gheepren en uit-ghe-gheeven na de doódt van Frank Burghers-dyk...* Amsterdam 1649, fol. A2^{r-v}.

vermogens van de lezer of toehoorder. Een aantal Neolatijnse auteurs, zoals Lipsius, kon het verwijt van duisterheid pareren door te wijzen op deze betrekkelijkheid en door eisen te stellen aan de lezer. Voor de volkstalige literatuur gold natuurlijk dat de doelgroepen, de beoogde lezers of toehoorders, van een geheel andere orde waren dan die in het humanistencircuit. Een veel bredere laag van de bevolking kon kennis nemen van de geschriften, en waar het de orale situatie betrof - het toneel bijvoorbeeld - was het niet uit te sluiten dat zelfs ongeletterden tot de toehoorders behoorden, iets wat bij het gebruik van het Latijn onmogelijk was. De Latijnse dichter wist zich dankzij het internationale literaire milieu waarin hij verkeerde, van een grote, hoger geschoolde lezerskring verzekerd. De Hollandse dichter had echter te maken met een gemêleerd en veelal niet in het klassieke Latijn doorkneed moedertaalpubliek (*illitterati*). Door zijn pennevruchten te wegen op de glijdende schaal van de intellectuele *perspicuitas* en *obscuritas*, d.w.z. door bij het hanteren van de pen al dan niet rekening te houden met de in potentie grotere groep van minder geschoolde lezers, kon de moedertaaldichter de omvang van zijn lezerskring in zekere zin reguleren.¹³

Dit impliceerde in wezen de mogelijkheid op deze gronden het onderwerp of de schrijfstijl aan te passen, d.w.z. te vereenvoudigen, en de stof in heldere en duidelijke taal te presenteren. De stof zelf was voor dit publiek van *illitterati* trouwens vaak al gecompliceerd genoeg, omdat het gewone volk niet al teveel kennis zal hebben bezeten van bijvoorbeeld de klassieke mythologie. Dit betekende in dat geval òf het schrappen van mythologische beelden, zoals we dit door Coornhert en Spiegel zien gebeuren, òf het veroordelen van de domme massa. Dit laatste doet Karel van Mander in de 'Voor-reden' tot zijn *Wtleghingh op den Metamorphosis* (1604). Hij merkt op dat "sulcke costlijcke suyver Cleynoden niet souden van t'plomp, rouw, en achtloos volck slijckvoetigh vertreden, en bevelekt worden", iets wat met een eerder verschenen prozavertaling van Ovidius' *Metamorphosen* wel was gebeurd. Deze vertaling had men bespot en veracht, "segghende, dat het al loghenen waren, en niet weerdt te lesen: soo qualijck is hun het bolster-knaghen becomen, niet scherptandigh ghenoegh wesende tot de voedtsaem keerne door te moghen bijten".¹⁴ Van Mander gebruikt hier dus weer de klassieke verontschuldiging en stelt in feite net als Lipsius eisen aan de lezer.

Het was waarschijnlijk ook onder deze massa die zo weinig tot 'bolster-knaghen' in staat was, dat klucht, komedie, tragedie, zangbundeltjes e.d. hoge ogen gooiden; met deze genres werd immers tevens een groot ongeschoold en niet-lezend publiek bediend. Vaderlandse stof *bestemd* voor een vaderlands publiek, en *aangepast* aan dit publiek. Zo zien we het tenminste in de opdracht bij het *Droef-Eyndend-spel, tusschen Graaf Floris, en Gerrit van Velsen* (1628), een tragedie van Jacob Jansz. Colevelt (1595?-1649). Hij beoogde een ruime kring van lezers en toehoorders, getuige zijn mededeling in de voorrede dat dit drama niet "bedisselt [was] met eenighe diepsinnige redenen",

¹³ De verhouding *perspicuitas-obscuritas* is niet in de eerste plaats een *tekstuele* kwestie, tenzij er expliciet van onduidelijk - en dus slecht - taalgebruik sprake is. Op het niveau van de gedachtenkwaliteit is de *obscuritas* verwant aan de *difficultas* of de *subtilitas*. Aardige opmerkingen over de relatie tussen dichter en publiek en de (on)begrijpbaarheid van de gebruikte beelden, i.c. metaforiek, bij M. Windfuhr, *Die barocke Bildlichkeit und ihre Kritiker. Stilhaltungen in der deutschen Literatur des 17. und 18. Jahrhunderts*. Stuttgart 1966, pp. 152 vlgg.

¹⁴ K. van Mander, *Wtleghingh op den Metamorphosis Pub. Ovidy Nasonis*. Haarlem 1604, 'Voor-reden', fol. *3^r-*4^r. Deze eerdere vertaling is waarschijnlijk die van Johannes Florianus, die voor het eerst te Antwerpen in 1552 verscheen, maar talrijke heruitgaven kende (vgl. A. Geerebaert S.J., *Lijst van de gedrukte Nederlandsche vertalingen der oude Grieksche en Latijnsche schrijvers*. Gent 1924, pp. 138-9).

maar ingericht "nae ons gemeene dagelijcksche Duytsche Tale".¹⁵

Als we voor de zeventiende-eeuwse Nederlandse letterkunde aan *perspicuitas* denken, aan verklaren en uitleggen, en aan een zeer breed leespubliek, dan denken we natuurlijk meteen aan Jacob Cats. Cats ging doelbewust als dichter-pedagoog, 'gericht op het universele', met stilistische eenvoud en helderheid in zijn poëtische program, recht op zijn doel af: zoveel mogelijk lezers bereiken en tevreden stellen:

Ten lesten hebben wy overal gepoocht te gebruycken een effenbare, eenvoudige, ronde en gans gemeene maniere van seggen, de selve meest overal gelijk makende met onse dagelicksche maniere van spreken, daerin alle duysterhey (so veel ons doenlick is geweest) schouwende; behoudens daer wy, om der eerbaerhey wille, willens ende wetens somtijts de schaduwe hebben gesocht.¹⁶

Een duidelijke schrijfstijl hield in deze periode voor de gemiddelde Nederlandstalige auteur in - er zijn natuurlijk uitzonderingen, maar Cats is hier het prototype - dat een aangename en nuttige inhoud (lering en vermaak) werd gepaard aan helderheid en begrijpelijkheid, en wel voor een grote en brede lezerskring: Niet *in* maar wel *vanuit* de *neolatinitas* werden genoemde kwaliteiten door sommigen ook als een verdienste gezien. Ik wijs op de woorden van Caspar Barlaeus, die zich in een brief van eind 1633 (of begin 1634) uitspreekt over de dichterlijke taak die Cats op zich had genomen: het mengen van het nuttige met het eervolle en aangename en beide tot uiting brengen met een respectabele helderheid, zodat alles door iedereen gelezen en begrepen kon worden.

Jij Cats, - zegt Barlaeus - (...) qui utile misces honesto, ac dulci, & utrumque mira perspicuitate effers, ut legi ea & intelligi à nemine non possint.¹⁷

6. Slot

Ik kom ter afsluiting tot enige beschouwende opmerkingen: zoals we zagen werden bij de invulling van het begrip 'taalzuiverheid' (*puritas*) in de volkstalige poëtica iets andere accenten gelegd, accenten die steun moesten bieden aan de poging een zuivere en volwaardige moedertaal op te bouwen. Ook bij de denkbeelden over de *perspicuitas* zijn er verschillen. Natuurlijk, helderheid en duidelijkheid waren zowel in het vernaculaire milieu als onder de humanisten nastrevenswaardige deugden. Maar meer dan in Neolatijnse poëtica's wordt in de moedertalige theorie het effect van de helderheid benadrukt, de alledaagse taal die noodzakelijk was om de helderheid voor een breed leespubliek te behouden. En minder dan in de Latijnse traktaten worden de traditionele oorzaken van duisterheid genoemd. Ik denk dat dit verschil deels te maken heeft met het soort van verhandelingen waarbinnen de uitspraken gevonden worden. De systematische en vaak encyclopedische rhetorica's en poëtica's van de humanisten tegenover de in dit opzicht nogal schrale ad hoc-theorie in

¹⁵ I.I. Coolevelt. *Droef-Eyndend-spel, tusschen Graaf Floris, en Gerrit van Velsen*. Amsterdam 1628, 'Toe-eygeningh aenden E. Heer, Mijn Heer Hendrick Oetjens, secretaris van Amstel-landt' (ongep.). Coolevelt noemde zich in 1620 een "liefhebber der Academie", de schouwburg waar hij diverse malen *Nieuw-Jaar-Lieden* voor dichtte en waar hij in 1628-1630 zelfs een der hoofden van werd (W.M.H. Hummelen, *Amsterdams toneel in het begin van de Gouden Eeuw. Studies over Het Wit Lavendel en de Nederduytsche Academie*. 's-Gravenhage 1982, p. 211).

¹⁶ Jacob Cats, *Houwelyck*. Middelburg 1625, 'Voor-reden' bij dl 3, 'wesende eerste deel van 'tChristelick Huys-wijf', fol. *3^r.

¹⁷ C. Barlaeus, *Epistolarum liber. Pars prior. Pars altera*. Amsterdam 1667, pp. 491-3 (brief van Barlaeus aan Jacob Cats d.d. 10-1-1634) - de datum aangegeven door Geeraardt Brandt kan corrupt zijn (vgl. Hooft *Br.w.*, dl I, p. 644).

inleidingen van Hollandse toneelspelen en dergelijke. Maar voor een ander deel speelde hier de opbouwgedachte mee, de gefixeerde op een volwaardige moedertalige literatuur in alle takken van wetenschap voor een breed leespubliek. Dit alles nam echter niet weg dat de klassieke stijldeugden op hun eigen manier wel degelijk een wezenlijke bijdrage konden leveren aan de verheffing van "ons gemeene dagelijksche Duytsche Tale".

Ledenbestand (19-6-1995)

- Dr. F. Akkerman, Slauerhofflaan 1, 9752 HA Haren
Mw. Drs. A.C. van Baarle-Blom, Weberstraat 9, 1901 VL Castricum
Prof. Dr. D. Baker-Smith, Van Breestraat 99^{II}, 1071 ZJ Amsterdam
U.G.M. Barelli, Jan Luijkenstraat 52, 1071 CS Amsterdam
Drs. J.C. Bedaux, Keurkampstraat 24, 7415 DL Deventer
Dr. W. Bergsma, Fryske Akademie, Doelenstraat 8, 8911 DX Leeuwarden
Drs. J. Bloemendal, Bachlaan 27, 3781 HC Voorthuizen
Drs. Fr. Blom, Hogewoerd 189A, 2311 HL Leiden
Drs. N. v.d. Blom, Hendrik Chabotlaan 45, 2661 JJ Bergschenhoek
Dr. J. den Boeft, Van Effendreef 15, 2353 BM Leiderdorp
Dr. K.J.S. Bostoen, Buitenruststraat 1, 2313 ZK Leiden / werkadres:
Vakgroep Nederlandse Taal- en Letterkunde, P.N. van Eyckhof 1,
Postbus 9515, 2300 RA Leiden
Dr. A.W.A.M. Budé, Mr. Tripkade 26, 3571 SX Utrecht
Dr. S.E.W. Bugter, Het Gewat 28, 5258 KL Middelrode (gem. Berlicum)
Drs. A.M. Coebergh-van den Braak, De Laat de Kanterstraat 6 B,
2313 JT Leiden
Dr. H.-J. van Dam, Kraaijerstraat 26, 2311 NS Leiden / werkadres:
Constantijn Huygens Instituut, werkgr. Renaissance,
Prins Willem Alexanderhof 5, 2595 BE Den Haag
Dr. A.M.M. Dekker, Bijlhouwerstraat 2bis, 3511 ZC Utrecht
Stichting Dimensie, Leliestraat 37-A, 2313 BE Leiden
Mw. Dr. B. Ebels-Hoving, Verlengde Hereweg 110, 9722 AH Groningen
Mw. Irma Eltink, Faculteit der Letteren, Kamer 4.27, Erasmusplein 1,
6500 HD Nijmegen
Dr. K.A.E. Enenkel, V.d. Havelaan 80, 2353 WS Leiderdorp / werkadres:
Doelensteeg 16, Postbus 9515, 2300 RA Leiden
Dr. R.C. Engelberts, v. Lidt de Jeudestraat 8, 3581 GH Utrecht
Drs. M. Engels, Harkemastate 8, 8925 HC Leeuwarden
Dr. A.C. Eyffinger, Statenlaan 4, 2582 GL Den Haag
Fryske Akademie, Doelestrjitte 8, 8911 DX Ljouwert
Gemeentebibliotheek der Gemeente Rotterdam, Hoogstraat 110,
3011 PV Rotterdam
Mw. Dr. L. van Gemert, Vakgroep Nederlands UU, Trans 10, 3512 JK Utrecht
Dr. J.P. Guépin, Stadionweg 114/1, 1077 SV Amsterdam
Dr. K. Goudriaan, afd. ME-se geschiedenis, VU, De Boelelaan 1105,
1081 HV Amsterdam
B. de Graaf, Zuideinde 40, P.O. Box 6, 2440 AA Nieuwkoop
Drs. L.G.J. ter Haar, Stiegert 78, 7482 GE Haaksbergen
Prof. Dr. A. Hamilton, Willemschhof 4, 2312 MX Leiden
Dr. A.J.E. Harmsen, Spoorseingel 34A, 3033 GL Rotterdam/werkadres:
Vakgroep Nederlandse Taal- en Letterkunde, RU Leiden,